



doi: 10.32612/uw.2543618X.2023.pp.177-203

Przegląd Środkowo-Wschodni, 8, 2023

ISSN 2543-618X eISSN 2545-1324

Nr art. 20230808

Data przesłania: 23.01.2023

Data akceptacji: 18.02.2023

**Paweł Sekuła**

Uniwersytet Jagielloński

pawel.sekula@uj.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0002-1760-7832>

## Czarnobyl: w żydowskim sztetlu

Celem artykułu jest rekonstrukcja mikroświata XIX-wiecznego Czarnobyla ze szczególnym uwzględnieniem społecznego, ekonomicznego i kulturalnego znaczenia jego żydowskich mieszkańców. W tekście podjęto próbę oceny wpływu Żydów na aktywność społeczno-gospodarczą Czarnobyla i rodzaju relacji łączących czarnobylskich wyznawców judaizmu z chrześcijańskimi sąsiadami, zwłaszcza na tle porównawczym z innymi sztetlami Imperium Rosyjskiego. W pracy sformułowano hipotezę o kluczowej roli Żydów w ekonomicznym i materialnym rozwoju Czarnobyla, a w warunkach dyskryminacyjnej polityki carskiej i narastających tendencji nacjonalistycznych relatywnie pokojowego współistnienia różnych wyznań oraz kultur.

Słowa kluczowe: Czarnobyl, Żydzi, Ukraina, Rosja

### Wstęp

Wybuch w Czarnobylskiej Elektrowni Jądrowej (CzEJ) jest jednym z najbardziej tragicznych wydarzeń w dwudziestowiecznej historii Ukrainy. Perspektywa 1986 roku często eliminuje z horyzontu zainteresowań współczesnych badaczy i publicystów przedśowiecki okres Czarnobyla, a w literaturze naukowej zawęża go do roli skromnego dodatku do właściwej historii katastrofy<sup>1</sup>. Bogata w rozmaite odcienie przeszłość

---

<sup>1</sup> Cf. F.M. Cataluccio, *Czarnobyl*, Wołowiec 2013, *passim*.

czarnobylskiego miasteczka w czasach I Rzeczypospolitej i Cesarstwa Rosyjskiego ustępuje wobec znacznie krótszego okresu funkcjonowania w Związku Sowieckim, a dawne losy jego mieszkańców blakną w zderzeniu z globalną skalą eksplozji w CzEJ<sup>2</sup>.

Podstawowym celem artykułu jest rekonstrukcja mikroświata dziewiętnastowiecznego Czarnobyla i zaprezentowanie sposobów współegzystencji jego mieszkańców ze szczególnym uwzględnieniem społecznej, ekonomicznej i kulturalnej aktywności czarnobylskich Żydów. Ramy czasowe niniejszych analiz obejmują okres przełomu XVIII i XIX wieku do końca pierwszej dekady XX stulecia. Przy zastosowaniu metody jakościowej analizy treści podjęto próbę rozwiązania głównego problemu badawczego, czyli określenia charakteru relacji łączących czarnobylskich wyznawców judaizmu z chrześcijańskimi sąsiadami, a także roli Żydów w codziennym życiu mieszkańców Czarnobyla. Szczególnie istotna jest próba odpowiedzi na pytanie, w jakim stopniu na tle innych tego typu ośrodków miejskich stosunki wzajemne podlegały przemianom w warunkach dyskryminacyjnej polityki carskiej i narastających tendencji nacjonalistycznych w Imperium Rosyjskim? W pracy wykorzystano także metodę porównawczą zjawisk, faktów i zmian zachodzących w skali lokalnej. Przedstawiono hipotezę, że stosunki pomiędzy wyznawcami judaizmu i przedstawicielami różnych kultur były rezultatem szerszych procesów historyczno-kulturowych na obszarze środkowego Polesia, a także długofalowej polityki rozwoju gospodarczo-społecznego prowadzonej przez właścicieli Czarnobyla. Natomiast obecność ludności żydowskiej odgrywała kluczową rolę w ekonomicznym i społecznym rozwoju miasteczka od końca XVIII wieku, aż do wybuchu pierwszej wojny światowej.

---

<sup>2</sup>P. Sekuła, *Katastrofa w Czarnobylu. Ukraińcy wobec tragedii 1986 roku*, Poznań 2022, s. 7–18.

## Początki sztetlu

Najstarsze wzmianki źródłowe na temat ludności żydowskiej w Czarnobylu pojawiają się stosunkowo późno, bo w siedemnastowiecznych dokumentach, w związku z powstaniami kozackimi, które zmuszały okolicznych Żydów do szukania schronienia za murami miasteczka. Nieco później występują już jako dzierżawcy okolicznych majątków szlacheckich. Właściciele Czarnobyla wywodzący się ze znanych rodów magnackich Sapiehów i Chodkiewiczów wpisywali się w powszechną na Ukrainie praktykę zarządzania wielkimi latyfundiami poprzez oddawanie ich warendę żydowskim kupcom i przedsiębiorcom. W prywatnych posiadłościach Żydzi otrzymali także monopol na handel z chłopami oraz dzierżawienie gospód i szynków. Tym samym pełnili funkcję pośredników pomiędzy ukraińską wsią i polskim dworem (pałacem). Jak podkreśla Iwan Dziuba, przeciętny chłop ukraiński na co dzień nie miał do czynienia ani z polskim właścicielem ziemi, ani z judaizmem jako takim, a raczej z konkretnym Żydem-dzierżawcą<sup>3</sup>. Arendarze majątków czarnobylskich byli przeważnie zwolnieni od różnego rodzaju podatków, ceł i opłat, stąd wielu Żydów traktowało dzierżawę nie tylko jako dobrze opłacalną inwestycję, ale również funkcję dziedziczną<sup>4</sup>.

Do połowy XVIII stulecia Czarnobyl pozostawał nieznacznym miasteczkiem z małą liczbą mieszkańców określoną na 100 chrześcijańskich i 40 żydowskich domów, jednak pozycja ekonomiczna ludności żydowskiej systematycznie się poprawiała<sup>5</sup>. Według oficjalnych danych w 1778 roku Czarnobyl zamieszkiwało 311 Żydów w 76 domach, nato-

---

<sup>3</sup> І. Дзюба, *Тарас Шевченко*, Київ 2005, s. 191–194.

<sup>4</sup> *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волыньском генерал-губернаторе*, Киев 1859–1911, ч. 5, т. 2, вып. 2: *Переписи еврейского населения в Юго-Западном крае в 1765–1791 гг.*, Киев 1890, s. 13–14.

<sup>5</sup> И.И. Фундуклей, *Статистическое описание Киевской губернии, изданное Тайным Советником, Сенатором Иваномъ Фундуклемъ*, ч. 1, Санкт-Петербургъ 1852, s. 483. Dopiero Jan Mikołaj Chodkiewicz rozbudował miasteczko, poszerzył swoje włości o okoliczne wioski i na nowo zreorganizował plan zabudowy Czarnobyla.

miast w całym kahale czarnobylskim było 505 Żydów. Z kolei na podstawie spisu z 1784 roku liczba żydowskich mieszkańców Czarnobyli wynosiła 369 osób w 73 domach, a w całym kahale czarnobylskim wraz z przyległymi wioskami mieszkało 655 osób<sup>6</sup>. Należy jednak zachować szczególną ostrożność, posługując się przedrozbiorowymi spisami, na których dokładność miały wpływ trudności techniczne, przyjęta metoda obrachunkowa i inne przeszkody (od spisu zależała wysokość podatku). W rzeczywistości liczba ludności żydowskiej z pewnością była większa, jak pokazują przykłady z innych województw, niekiedy nawet dwukrotnie. W dalszym ciągu byli jednak w mniejszości, bowiem pod koniec XVIII wieku liczba wszystkich mieszkańców Czarnobyli wzrosła do 2865 osób<sup>7</sup>.

Kluczowym momentem w historii Żydów zamieszkujących Wschodnie Kresy Rzeczypospolitej był II i III rozbiór państwa, który dla prawie miliona wyznawców judaizmu na terenach Ukrainy, Białorusi, Litwy oraz polskiej części zaboru rosyjskiego oznaczał początek nowej ery<sup>8</sup>. W odmienionej rzeczywistości polityczno-prawnej Żydzi musieli przystosować się do aktualnych reguł funkcjonowania w Imperium Rosyjskim. Czarnobyl został włączony do powiatu radomyskiego w guberni kijowskiej, a bezpośrednim skutkiem polityki władz w stosunku do żydowskich poddanych w całym Cesarstwie był ich gwałtowny napływ do małych miasteczek. Od tego momentu liczba ludności żydowskiej Czarnobyli zaczęła stopniowo wzrastać, przekształcając prawosławne miasteczko z katolickimi właścicielami i rosyjską warstwą urzędniczo-biurokratyczną w aktywny sztetl z dominującym żywiołem żydowskim. Był to rezultat szerszych procesów historyczno-kulturowych, polityki państwa, a także uwarunkowań geograficzno-ekonomicznych.

Proces stopniowego ograniczania praw oraz dyskryminacji ludności żydowskiej rozpoczęła caryca Katarzyna II, która w 1791 r. wydała

---

<sup>6</sup> Ibidem, s. 392.

<sup>7</sup> М.В. Черніговець, Н.М. Черніговець, *Чорнобиль. Історичний нарис*, Київ 2016, s. 40.

<sup>8</sup> *Архив Юго-Западной России...*, op.cit., s. 3.

edykt ograniczający miejsce zamieszkania Żydów do tzw. strefy osiedlenia – pasa ziemi, który obejmował Litwę, Polskę rozbiorową, Białoruś i część Ukrainy<sup>9</sup>. Nawet w wyznaczonej strefie nie wolno im było osiedlać się na wsi, kupować ziemi, nabywać młynów lub prowadzić karczmy (zakaz uchylał Mikołaj I), a także mieszkać w niektórych miastach (np. w Kijowie). W konsekwencji ludność żydowska, która przed podziałem państwa polsko-litewskiego w województwie kijowskim zamieszkiwała głównie w dużych miastach i wioskach, przenosiła się do małych miasteczek, które wydawały się bezpieczną przystanią w nieciekawej rzeczywistości imperium<sup>10</sup>.

Uwarunkowania geograficzno-środowiskowe Czarnobyli stwarzały korzystne perspektywy rozwoju ekonomicznego, co wobec licznych zakazów nałożonych przez władze carskie miało olbrzymie znaczenie dla nowo przybyłej ludności żydowskiej. Miasteczko położone było przy ważnych szlakach handlowych, a ułożenie rzek środkowego Polesia otwierało możliwości komunikacji i transportu rzeczno-żeglowny. Żeglowna Prypeć omywała Czarnobyl od strony wschodniej i północnej, natomiast na południu płynęła spławna Uż. System rzek Uż–Prypeć–Dniepr umożliwiał handel lokalny z Kijowem, a na północy z Mozyrzem i Pińskiem<sup>11</sup>. Z kolei poprzez sieć Dniepr–Prypeć–Bug–Wisła mieszkańcy mogli uczestniczyć w wymianie handlowej z ośrodkami Europy Środkowo-Wschodniej, a także państwami basenu Morza Bałtyckiego<sup>12</sup>. Port w Czarnobylu był również ważną bazą przeładunkową na linii północ–południe. Niezależnie od szlaków wodnych funkcjonowały drogi lądowe (będące jednak gorszą alternatywą wobec ich kiepskiego stanu) przez wieś Szepeliczi do Mozyrza, Korohod do stacji Chabne (obecnie

---

<sup>9</sup> D. Beauvois, *Walka o ziemię. Szlachta polska na Ukrainie prawobrzeżnej pomiędzy caratem a ludem ukraińskim 1863–1914*, Sejny 1996, s. 269. Ograniczenie to nie obejmowało najbogatszych kupców żydowskich zrzeszonych w I gildii.

<sup>10</sup> *Архив Юго-Западной России...*, op.cit., s. 17.

<sup>11</sup> М.В. Чернігонець, Н.М. Чернігонець, *Чорнобиль...*, op.cit., s. 23.

<sup>12</sup> Л. Похилевич, *Уезды киевский и радомысльский*, Киев 1887, reprint, [w:] idem, *Краєзнавчі праці*, red. О.В. Пшонківський і ін., Біла Церква 2007, s. 169.

Poliške), Czerewacz i Karpyliwkę do Iwankowa i Radomyśla oraz przez Hornostajpol do Kijowa<sup>13</sup>.

Silne piętno na rozwoju miasteczka odcisnęła familia Chodkiewiczów – właściciele Czarnobyli w XVIII–XIX wiekach. Jan Mikołaj Chodkiewicz (1738–1781), aby ożywić handel i podnieść dochody ze swoich majątności, sprowadził do nich licznych Żydów. Udzielił także schronienia różnym grupom ludności, które drugiej połowie XVIII wieku uciekały na Polesie przed prześladowaniami religijnymi, uciskiem społecznym lub konfliktami międzywyznaniowymi. Chodkiewicz wówczas „ściągnął tłumnie okolicznych mieszkańców różnego stanu i religii, wkrótce pomnożyła się ludność, pojawiły się kościoły staroobradzkie i prawosławne cerkwie i bożnice żydowskie, słowem w małym przeciągu czasu doprowadził je do stanu kwitnącego”<sup>14</sup>. W innym miejscu czytamy, że „nowe domy i liczne kramy pobudował, ściągnął też ludność złożoną z Żydów, szlachty i z szukających w Polsce schronienia pilipowców [staroobrzedowców – P.S.]”<sup>15</sup>. Sprawnie zarządzana przez właścicieli majątku gospodarka rolna wymagała znacznych nakładów siły roboczej, a handel ludzi przedsiębiorczych i ambitnych. W XIX wieku Czarnobyl, chociaż w granicach imperium rosyjskiego wciąż pozostawał w prywatnych rękach Chodkiewiczów (do 1896 roku), natomiast rola ludności żydowskiej pomimo prób ograniczenia ich wpływu przez władze carskie odgrywała pierwszorzędą rolę w ekonomicznym rozwoju miasteczka.

Obok przedstawicieli tradycyjnego judaizmu w Czarnobyli osiedlili się wyznawcy chasydyzmu. Nowy nurt w religii żydowskiej pojawił się w połowie XVIII wieku na ziemiach współczesnej Ukrainy na Podolu, łączył wiarę mistyczną i etykę z praktycznym sposobem życia oraz dość liberalnym podejściem do wielu kwestii formalnych. Wobec licznych prześladowań ze strony mitnagdim – ortodoksyjnych Żydów zaciekle

---

<sup>13</sup> Л. Похилевич, *Город Чернобыль киевской губернии описанный отставнымъ военнымъ*, Киевъ 1884, reprint, [w:] idem, *Краєзнавчі...*, op.cit., s. 190–199.

<sup>14</sup> J. Dalkiewicz, *Wyprawa hajdamaków na Czarnobyl za czasów Koliszczyzny*, „Czas” 1859, t. 13, s. 269.

<sup>15</sup> *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1, red. F. Sulimierski, W. Walewski, Warszawa 1880, hasło: Czarnobyl, s. 753.

zwalczających chasydyzm znaleźli oni schronienie w miasteczku nad Prypecią. Na początku XIX stulecia Czarnobyl zyskał sławę głównej siedziby dynastii cadyków twerskich – duchowych przywódców chasydów, nazywanych także dynastią cadyków czarnobylskich. Założycielem rodu był Menachem Nochum Twerski, najmłodszy student twórcy ruchu chasydzkiego Baal Szem Towa (Izrael ben Eliezer). Nestor czarnobylskich cadyków zmarł w 1797 roku, a jego syn Mordechaj Twerski (1770–1837), zwany Mordechajem z Czarnobyła, uczynił z miasteczka jedno z największych centrów chasydyzmu na Ukrainie. Ośmioro synów Mordechaja również zostało cadykami, zarówno w Czarnobyłu, jak i okolicznych miejscowościach: Makarowie, Turzysku, Czerkasach, Talnem, Rotmistriwce, Hornostajpolu i Skwyrze. Po ucieczce do Rumunii i Galicji równie słynnej dynastii chasydzkiej z Różyna w latach czterdziestych XIX wieku Czarnobyl stał się centrum największej dynastii chasydów na całej Ukrainie<sup>16</sup>.

Wśród czynników sprzyjających wszechstronnemu rozwojowi ekonomicznemu i kulturalnemu miasteczka należy wymienić sprawne administrowanie i tolerancyjną politykę jego właścicieli wobec poddanych. Różne grupy ludności osiedlone w dobrach Chodkiewiczów, mogły obok uszanowania starych praw i przywilejów uzyskać zupełnie nowe. Żydzi, zachowując wolność osobistą i swobodę religijną, otrzymali szereg swobód ekonomicznych, w tym zwolnienia od różnego rodzaju opłat i danin na rzecz dworu. Znaczne korzyści otrzymali staroobrzędowcy. Kupców zwolniono między innymi z obowiązku uiszczania myta mostowego i grobelnego, a także cła od przewożonych towarów. Zakonnicy popowców mogli bez przeszkód poruszać się po mieście, kupować i sprzedawać na targach nie ponosząc dodatkowych opłat<sup>17</sup>.

---

<sup>16</sup> D. Assaf, G. Sagiv, *Hasidism in Tsarist Russia: Historical and Social Aspects*, „Jewish History” 2013, vol. 27, nr 2/4, s. 241–269; M. Bałaban, *Dzieje Żydów w Galicji i w Rzeczypospolitej Krakowskiej 1772–1868*, Lwów 1916, s. 128.

<sup>17</sup> Archiwum Narodowe w Krakowie [ANK], Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów [AMCh], syg. 423, Darowizny placów Jana M. Chodkiewicza dla osadników w miasteczku Czarnobyl i gruntów w uroczysku Rosocha, k. 5–7.

Materialnym i zarazem symbolicznym wyrazem panującej wolności religijnej w Czarnobyli były wznoszone bez żadnych ograniczeń obiekty sakralne i miejsca modlitw: cerkwie prawosławne, kościoły rzymskokatolickie, monasterium i świątynie staroobrzędowców, a także kahał i liczne synagogi<sup>18</sup>.

## Mieszkańcy

Wśród czynników, które w omawianym okresie kształtowały różnorodność kulturową Czarnobyli, na plan pierwszy wysuwa się struktura narodowo-wyznaniowa. Odpowiadała ona powszechnemu na prawobrzeżnej Ukrainie (poza dużymi ośrodkami miejskimi) schematowi, tj. rzymskokatolicy Polacy obok prawosławnej ludności ukraińskiej i rosyjskiej. Staroobrzędowcy reprezentowali narodowość rosyjską. Żydzi stanowili odrębną grupę etniczno-religijną i kulturową podzieloną na ortodoksów i chasydów, a także postępowców. Dane dotyczące mieszkańców Czarnobyli w XIX wieku wskazują na Żydów jako dominującą grupę wyznaniowo-etniczną, którzy wedle oficjalnych danych w szczytowym okresie stanowili prawie 70% całej populacji, a w rzeczywistości zapewne jeszcze więcej (zob. tabelę 1). Liczba ludności żydowskiej miała tendencję wzrostową, ale w połowie XIX wieku wskutek złej polityki podatkowej i celnej właścicieli miasteczka (Czarnobyl znajdował się na krótko w posiadaniu hrabiny Palen) wielu mieszkańców przeprowadziło się do okolicznych miejscowości, a liczba ludności żydowskiej nie rosła w stałym tempie<sup>19</sup>. Również pod koniec stulecia wystąpiły wśród niej dążenia emigracyjne, które nie ominęły Czarnobyli i miały wpływ na spadek ogólnej liczby mieszkańców.

---

<sup>18</sup> F. Rawita-Gawroński, *Uposażenie duchowieństwa rzymsko-katolickiego na kresach ukraińskich w końcu XVIII wieku*, [w:] *Studia i szkice historyczne*, Serya I, Lwow 1903, s. 48–54.

<sup>19</sup> *Статистическое описание Киевской губернии...*, op.cit., s. 483.



Tabela 1. Ludność Czarnobyła w XIX stuleciu<sup>20</sup>

Rok	Żydzi	Prawosławni	Staroobrzędowcy	Katolicy	Ogółem
1832	<b>2855</b> (60%)	1491 (31%)	337 (7%)	98 (2%)	4781
1864	<b>3683</b> (57%)	2160 (33%)	566 (9%)	84 (1%)	6493
1882	<b>6559/6743</b> (67–65%)	2620/3000 (26–28%)	478 (5/4%)	154 (1,5%)	9816/ 10373

Na strukturę etniczno-wyznaniową Czarnobyła nakładał się skład społeczny (stanów). Obok szlachty, która należała głównie do obrządku rzymskokatolickiego i stanu trzeciego (prawosławni chłopci), najliczniej reprezentowany był stan średni, do którego zaliczano mieszczan, kupców i chłopów państwowych. Kategoria mieszczan dotyczyła bardzo zróżnicowanych grup społecznych: kupców, którzy nie należeli do gildii kupieckich (istniały trzy gildie kupieckie według stanu majątku) i cechowych, żołnierzy po odbyciu służby, rzemieślników, a zatem ludności wolnej, ale na ogół o niskim statusie społecznym i materialnym<sup>21</sup>. Według spisu stanu społecznego z 1882 roku w mieście było 50 osób ze szlachty i urzędników, 17 duchownych, 5 rodzin kupców żydowskich (14 kupców III gildii), resztę, czyli dominującą większość, stanowili mieszczanie i chłopci. Do kategorii mieszczan należeli oprócz kupców wszyscy żydowscy mieszkańcy miasteczka<sup>22</sup>.

Jak zauważył Yohanan Petrovsky-Shtern o istocie sztetlu nie stanowiła jednak liczebność Żydów w stosunku do pozostałych mieszkańców, ale wpływ, jaki wywierali na ekonomiczny rozwój miasteczka i jego koniunk-

<sup>20</sup> Opracowanie na podstawie: Л. Похилевич, *Сказания о населенных местностях киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся*, Киев 1864, s. 144–147; idem, *Город Чернобыль...*, op. cit., s. 190–199.

<sup>21</sup> J. Kowalski, *Konstytucja Federacji Rosyjskiej a rosyjska i europejska tradycja konstytucyjna*, Warszawa 2009, s. 45.

<sup>22</sup> Л. Похилевич, *Город Чернобыль...*, op. cit., s. 194.

turę. Żydzi nie musieli stanowić większości, aby miasteczko w z związku z ich działalnością przynosiło prywatnym właścicielom spore korzyści finansowe<sup>23</sup>. W Czarnobyli społeczność żydowska stanowiła istotne ogniwo w życiu gospodarczym i kulturalnym miasteczka, przyczyniała się do wzrostu obrotów towarowych oraz rozwoju lokalnego rzemiosła i usług. Do tradycyjnych zajęć starozakonnych mieszczan i kupców należały handel, prowadzenie gospód i karczm, a także rzemiosło i drobny przemysł. W drugiej połowie XIX wieku wyroby rzemieślnicze produkowano nie tylko dla mieszkańców Czarnobyli, ale także okolicznych wiosek. Z kolei żydowscy kupcy stali się głównymi dostawcami i pośrednikami towarów dla chłopów z pogranicza ukraińsko-białoruskiego.

Handel zewnętrzny skoncentrowany był w porcie nad Prypecią, po której kursowały barki, znacznych rozmiarów bajdaki (żaglowce) i inne łodzie przewożące towary z góry rzeki na południe do Kijowa, często bez rozładunku w Czarnobyli<sup>24</sup>. W drugim kierunku przywożono zboże, sól, bakalie, słoninę i wełnę, przeznaczone głównie do sprzedaży w położonych na północy miastach: Mozyrzu, Turowie i Pińsku. W Czarnobyli wyładowywano tylko niewielką część tych produktów dla zaspokojenia potrzeb lokalnego rynku. Natomiast z miasteczka eksportowano ryby, warzywa, zwłaszcza ziemniaki i cebulę oraz owoce<sup>25</sup>. Zanim pojawiły się statki parowe po Prypecci pływała duża liczba bajdaków, z których wszystkie miały przystań w Czarnobyli. Najczęściej jednak zamiast znacznie obszerniejszych barek do drobnego transportu używano średnich szuhalej (czólen) zrobionych z jednego pnia dębu. Większe szuhaleje poleskie nazywane były dębami czarnobylijskimi<sup>26</sup>.

---

<sup>23</sup> Y. Petrovsky-Shtern, *Sztetl. Rozkwit i upadek żydowskich miasteczek na Kresach Wschodnich*, tłum. J. Gilewicz, Kraków 2014, s. 28–29.

<sup>24</sup> Od strony południowej miasteczka wzniesienie, na którym położony był Czarnobyl opadało bardziej płasko w stronę rzeki Uż. Z kolei od strony wschodniej, bardziej stromej, w kierunku rzeki i portu opadały dwa zejścia – pożarowy i promowy. Ten pierwszy pełnił rolę arterii handlowej prowadzącej do centrum miasta.

<sup>25</sup> Л. Похилевич, *Город Чернобыль...*, op.cit., s. 190–199. Idem, *Сказания о населенных...*, op.cit., s. 121.

<sup>26</sup> J.I. Kraszewski, *Nowele, obrazki i fantazyje*, Warszawa 1890, s. 85–86.

Dzięki ukształtowaniu terenu wokół Czarnobyła rybołówstwo stanowiło jedno z podstawowych zajęć lokalnej ludności i ważne źródło zarobków. Od północy i zachodu miasteczka rozciągała się równina przesiekana strumykami biegnącymi do Prypeci lub Uży. Obie rzeki tworzyły liczne jeziora zasobne w ryby<sup>27</sup>.

Drugim centrum życia handlowego miasteczka był rynek, na którym prowadzony był handel lokalny, głównie za sprawą odbywających się trzy razy w roku jarmarków „dwudniowych na Trójcę Świętą i Pokrowę [Wstawiennictwa Bogurodzicy – P.S.] i jednodniowe na dzień proroka Eliasza”, gdy do miasta zjeżdżali ukraińscy i białoruscy chłopci z sąsiednich i dalszych miejscowości. Obrót towarów w porównaniu z portem był jednak znacznie mniejszy, bowiem według Pochiliewicza w porcie czarnobylskim pozyskiwano towary o wartości 36 000 rubli i wysyłano za 27 000 rubli, gdy tymczasem wycena zakupów i sprzedaży nie przekraczała 6000 rubli na każdym z trzech jarmarków. Niezależnie od jarmarków na rynku odbywały się targi, w drewnianych kramach zajmujących zachodnią część placu handlowali zarówno Żydzi, jak i chrześcijanie: „Tam można znaleźć prawie wszystko co jest konieczne skromnemu człowiekowi w codziennym życiu. W niedziele ruch handlowy wzrasta po przybyciu sprzedawców i kupców z okolicznych wiosek i przysiółków”<sup>28</sup>. Dni jarmarczne oznaczały również zwiększone obroty w czarnobylskich gospodach i zajazdach (oferujących noclegi), czego dobitnym wyrazem był gwałtowny wzrost sprzedaży alkoholu<sup>29</sup>.

Przemysł i różne rodzaje rzemiosła w Czarnobyli reprezentowały w drugiej połowie XIX wieku cztery garbarnie – trzy żydowskie i jedna należąca do chrześcijańskiego mieszczanina. Fabryka świec łożowych, zakład i jednocześnie sklep produkcji obuwia należący do Żyda Izraela Orłowa. Miejska cegielnia produkowała około 40 000 cegieł piecowych rocznie, jednak lokalne cegły były kiepskiej jakości i gdy budo-

---

<sup>27</sup> Л. Похилевич, *Сказания о населенных ...*, op.cit., s. 121.

<sup>28</sup> *Город Чернобыль...*, op.cit., s. 190–199.

<sup>29</sup> Y. Petrovsky-Shtern, *Sztetl...*, op.cit., s. 123.

wano cerkiew św. Eliasza, trzeba było przywozić cegłę z Wyszogrodu<sup>30</sup>. W miasteczku znajdowała się również należąca do Żydów fabryka mydła (1903), zakład produkujący napoje gazowane, a w 1913 roku od chrześcijańskiego właściciela miejscowi Żydzi wykupili zakład odlewniczy. W większości żydowskich zakładów i fabryczek pracowali również prawosławni robotnicy.

W dzielnicy Padół znajdowała się rzeźnia bydła. Handel mięsem (z wyjątkiem wieprzowiny) znajdował się w rękach Żydów, którzy skupowali żywy inwentarz od chłopów po atrakcyjnej cenie i zabijali w wydzierżawionej rzeźni, w której roczny ubój wynosił około 1000 sztuk bydła, 200 owiec i kóz oraz 2000 sztuk drobiu. Mięso było następnie sprzedawane Żydom i ludności nieżydowskiej. Ceny mięsa miały być podobne do tych w Kijowie<sup>31</sup>.

Tabela 2. Struktura zawodowa rzemieślników<sup>32</sup>

<b>Rzemieślnicy</b>	<b>Żydzi</b>	<b>Chrześcijanie</b>
krawcy (mężczyźni i kobiety)	15	–
szewcy	15	5
kowale	6	3
cieśle	12	8
stolarze	7	–
zdunowie i tynkarze	5	–
czapnicy	10	–

Interesująco przedstawiały się sprawy własności gruntów na terenie miasteczka, które zresztą nie odzwierciedlały przewagi liczebnej Żydów i ich największej liczby domów. Działki w Czarnobylu zajęte pod prywatne domy i zagrody należą do społeczności żydowskiej w la-

<sup>30</sup> Л. Похилевич, *Город Чернобыль...*, op.cit., s. 190–199.

<sup>31</sup> Ibidem.

<sup>32</sup> Ibidem.

tach osiemdziesiątych XIX wieku zajmowały powierzchnię około 25 ha, natomiast żydowskie budynki użyteczności publicznej, jak przytułki dla biednych, wspólna łaźnia żydowska na 20 osób z mykwą, synagogi, szkoły cechowe, zakłady – ponad 6,5 ha. Razem z cmentarzem składało się to na nieco ponad 17% gruntów miejskich. Dla porównania najwięcej ziemi w stosunku do liczby mieszkańców posiadali staroobrzędowcy, bo ponad 40 hektarów (około 21% gruntów miejskich). Również klasztor męski staroobrzędowców w Czarnobyłu miał ponad 313 ha pól uprawnych i lasów (dla porównania dwie cerkwie i kościół katolicki 130 hektarów). Najbogatsi mieszkańcy Czarnobyła – wywodzący się ze szlachty, chrześcijańscy i żydowscy mieszczenie posiadali zarówno działki w miasteczku, jak i pola uprawne poza miastem. Ośmiu z nich było Żydami, najbogatszy członek żydowskiej społeczności w mieście magid i kupiec Aaron Twerski z Czarnobyła posiadał 11 ha ziemi rolnej, pozostałych siedmiu miało zaledwie od 2,5 do 5 ha, czyli średnio poniżej 4 ha<sup>33</sup>.

Bardziej majątni Żydzi, idąc za przykładem ludności chrześcijańskiej, zaczęli przeznaczać kawałek ogrodzonej ziemi wokół domu pod uprawę ogródka warzywnego. Czarnobyłscy chrześcijanie zajmowali się sadownictwem, ogrodnictwem, a wielu uprawą roli, natomiast mniejszość rzemiosłem i drobnym handlem, oddając pole żydowskim sąsiadom. Pozostali mieszczenie z chrześcijan byli cieślami i skutnikami. Staroobrzędowcy trudnili się głównie ogrodnictwem, dzierżawili pod miastem duże połacie ziemi, a płody sprzedawali w Kijowie. Wpływ staroobrzędowców na współmieszkańców, w tym żydowskich sąsiadów, odbywał się głównie za sprawą osiągniętych przez nich znakomych rezultatów w sadownictwie: „Przykładowo ziemniaki, cebula, kapusta, ogórki, słonecznik uprawiane są wyśmienicie, owoce nawet delikatne morele i brzoskwinie są dostarczane do Kijowa w dużych ilościach, a na miejscu wszystkie te produkty kosztują o wiele taniej niż

---

<sup>33</sup> Ibidem.

w Kijowie<sup>34</sup>. Ogrodnictwo i sadownictwo stały się ulubionymi zajęciami czarnobylskich staroobrzedowców, a ich przykład pociągał licznych naśladowców: „Nawet około dziesięciu żydowskich właścicieli pozakładało niewielkie grządki ziemniaków i innych produktów roślinnych; a Rubinstein, wbrew powszechnemu żydowskiemu zwyczajowi, utrzymuje mały owocowy sad<sup>35</sup>.”

Z drugiej strony chrześcijanom imponowała dobrze rozwinięta sieć społecznych i dobroczynnych instytucji żydowskich w miasteczku, a zatem przytułki i szpitale dla bezdomnych, starszych i niepełnosprawnych Żydów, czy nawet sama organizacja cmentarza. Prawosławne bractwo przy cerkwi św. Eliasza zajmujące się pochówkami zmarłych miało czerpać wzór z żydowskiego bractwa pogrzebowego w Czarnobylu<sup>36</sup>.

Dość dobrze rozwinięty był transport kołowy, który na terenie samego miasteczka reprezentowali woźnicy trudniący się głównie przewozem towarów z portu do centrum i na jego obrzeża. Osobną kategorię stanowili wozowodowie dostarczający konnymi beczkownikami wodę do domów majątnych Żydów. Jednak większość mieszkańców samemu czerpała wodę z Prypeci i okresowo z rzeki Uży<sup>37</sup>.

Z kolei usługi transportowe na znaczne odległości świadczyli oprócz koni pocztowych żydowscy dorożkarze zwani bałagułami (baal-pan, agula-wóz)<sup>38</sup>. Zarobki bałagułów kształtowały się na poziomie średniej pensji urzędniczej w cesarstwie rosyjskim. Bałagułów w Czarnobylu w latach osiemdziesiątych XIX wieku było około 12 i 30 koni.

Na tych koniach codziennie, z wyjątkiem oczywiście szabatu, bałaguła jedzie do Kijowa, przynajmniej z jednym lub dwoma pasażerami, zbiera-

---

<sup>34</sup> Ibidem.

<sup>35</sup> Ibidem.

<sup>36</sup> Ibidem, s. 200–201.

<sup>37</sup> Ibidem, s. 192–193.

<sup>38</sup> M. Bałaban, *Żydzi lwowscy na przełomie XVI i XVII wieku*, Lwów 1906, s. 456. Bałaguła to także nazwa powozu krytego lub otwartego, którego prosta i solidna konstrukcja musiała wytrzymywać kiepski stan dróg. Taki wóz mógł być zaprzęgnięty w 2–4 koni.

jąc pasażerów stopniowo po drodze we wsiach i miasteczkach, i próbując wrócić do domu w tym samym tygodniu, zabierając z powrotem pasażerów z Kijowa i po drodze. W niektóre dni bałagułowie jeżdżą do Radomyśla i Mozyrza, do każdego po dwóch<sup>39</sup>.

Oczywiście transport kołowy stanowił mniej atrakcyjną alternatywę dla szlaków rzecznych (zwłaszcza wobec zintensyfikowania śródlądowej żeglugi parowej) lub rozwijającej się intensywnie w XIX stuleciu kolei żelaznej.

Chociaż zajęcie bałagułów nie należało do elitarnych, to – jak podkreśla Agnieszka Hawrot – aby móc wykonywać tę profesję kandydaci na furmana, oprócz bycia Żydem, powinni byli posiadać szczególnie przymioty umysłu i charakteru, takie jak: rozmowność, cierpliwość, mądrość i tolerancyjność na poglądy pasażerów<sup>40</sup>. Bałaguła musiał być także człowiekiem godnym zaufania: „Żydzi tak bardzo ufają tym swoim bałagułom, że wręczają im nie tylko obszerną korespondencję, ale także znaczące kwoty i, jak mówią, nie było takiego przypadku, żeby coś stracili”<sup>41</sup>.

Wpływ na życie miasteczka wywierany przez społeczność żydowską nie ograniczał się tylko do spraw związanych z życiem gospodarczym i środowiskami zawodowymi. Większość wyznawców judaizmu miała znaczny wpływ na wybór władz samorządu miejskiego, który podejmował administracyjno-bytowe i finansowe sprawy Czarnobyła. O ile starosta samorządu oprócz dwóch starozakonnych członków wybierany był tylko spośród prawosławnych mieszczan, to Żydzi, sami zresztą pozostając pod wpływem autorytetu swoich magidów, popierali kandydata odpowiadającego ich oczekiwaniom (starosta i jego pomocnicy byli wybierani na ogólnym zebraniu w siedzibie samorządu). Sama siedziba samorządu mieściła się przez długi czas w budynku dzierżawionym od żydowskiego mieszczanina. W tym kontekście trzeba zwrócić uwagę na

---

<sup>39</sup> Л. Похилевич, *Город Чернобыль...*, op.cit., s. 192–193.

<sup>40</sup> A. Hawrot, *Huculszczyzna jako miejsce współistnienia kultur na podstawie tetralogii Stanisława Vincenza „Na wysokiej poloninie”*, Kraków 2012, s. 146.

<sup>41</sup> Л. Похилевич, *Город Чернобыль...*, op.cit., s. 192–193.

negatywnie postrzegane aspekty aktywności żydowskiej przez niektórych nieżydowskich obserwatorów. Współczesny świadek dziewiętnastowiecznych realiów w miasteczku wspomniany Pochiliewicz, nie bez uprzedzeń wobec wyznawców judaizmu, postawił zarzut, że „urząd zamiast zrobić coś pożytecznego dla czarnobylskich chrześcijan zaspakaja tylko religijne potrzeby Żydów”, samego starostę zaś określił „pijanym popychaczem żydowskim”<sup>42</sup>.

### Życie religijne i szkolnictwo

Życie religijne żydowskich mieszkańców Czarnobyli toczyło się wokół licznych synagog, domów modlitwy i szkół o charakterze religijnym. Ponieważ w miasteczku podobnie jak w innych sztetlach Ukrainy nie istniała segregacja rasowa osiedla i żydowskie obiekty kultu były rozrzucone w różnych rejonach, począwszy od rynku pełniącego funkcję głównego placu targowego, aż po obrzeża<sup>43</sup>. W centrum miasteczka przed wielkim placem Synagogałnym (pomiędzy ulicą Nową i Szeroką) znajdowała się główna synagoga, w której ogniskowało się centrum życia religijnego lokalnej społeczności żydowskiej<sup>44</sup>. Szczególnie w święta Żydzi „przechadzają się po ulicach i placach miasteczka, zwłaszcza starsi mężczyźni, w strojach liturgicznych: tałasach i kitlach; a główna synagoga i wszystkie szkoły cechowe dniami i nocami wypełnione są okrzykami modlitewnymi”<sup>45</sup>. Był to jeden z największych budynków w Czarnobyli, trzykondygnacyjny, drewniany z elementami typowymi dla murowanej architektury synagogałnej. Na tym samym

<sup>42</sup> Л. Похилевич, *Город Чернобыль...*, op.cit., s. 206–207.

<sup>43</sup> Wyjątek od tej reguły stanowiła dzielnica staroobrzędowców w północnej części miasteczka. Zyskali oni gwarancję od Jana Mikołaja Chodkiewicza, że na ich terenie nie będzie karczm ani nie będą tam mieszkać Żydzi, ANK, AMCh, syg. 423, Darowizny placów Jana M. Chodkiewicza dla osadników w miasteczku Czarnobyl i gruntów w uroczysku Rosocha, k. 5–7.

<sup>44</sup> К. Степанец, О. Михайлик, *Святині землі чорнобильської*, Київ 2018, s. 129.

<sup>45</sup> Л. Похилевич, *Город Чернобыль...*, op.cit., s. 197–198.



placu Synagogałnym przy obecnej ulicy Proletariackiej znajdowały się co najmniej jeszcze dwie synagogi, w tym należąca do żydowskich bałagółów – woźniców<sup>46</sup>.

Wybudowana pod koniec XIX wieku Synagoga Chóralna przy ulicy Spaskiej należała do społeczności chasydów i była jednym z nielicznych kultowych obiektów murowanych<sup>47</sup>. Dwupoziomowa, zwieńczona roślinnym fryzem i wystającym gzymsem posiadała piętro przeznaczone dla kobiet oraz parter dla mężczyzn. Charakterystyczne półkoliście zamknięte okna, w tym z trójlistnym łukiem, zachowały się do czasów współczesnych. W XIX i na początku XX wieku rodzina Twerskich mieszkała przy ulicy Zawalnej 30, gdzie w prywatnym czteropokojowym budynku należącym do cadyka znajdował się także dom modlitwy<sup>48</sup>.

Ogółem synagog (należących do gminy żydowskiej) i domów modlitwy (często w wydzielonym specjalnie do tego celu pomieszczeniu w prywatnych domach) było co najmniej kilkanaście. W 1895 roku tylko samych szkół modlitewnych było w mieście osiem<sup>49</sup>. Większość z nich znajdowała się przy głównej ulicy miasteczka – Korohodzkiej – lub w ścisłym centrum. W pobliżu placu Synagogałnego znajdował się także murowany dom magida, czyli cieszącego się autorytetem charyzmatycznego przewodnika i mentora społeczności żydowskiej<sup>50</sup>. Cadykowie czarnobyłscy znani byli z tego, że utrzymywali pyszny dwór będący celem pielgrzymek chasydów z Polski, Ukrainy i Białorusi (na jego utrzymanie Mordechaj Czarnobyłski zaprowadził wśród wyznawców specjalny podatek). Składał się, obok innych licznych budynków, z okazałej rezydencji

---

<sup>46</sup> К. Степанец, О. Михайлик, *Святині землі...*, op.cit., s. 129.

<sup>47</sup> Wybudowano ją z cegły sprowadzanej specjalnie z kijowskiej fabryki polskiego przedsiębiorcy Feliksa Berezowskiego, О.В. Бряк, *Культові споруди Київського Полісся*, „Археологія і давня історія України” 2016, вип. 3, s. 257.

<sup>48</sup> Е. Бень, *Из семейной хроники*, „Литературный Иерусалим” 2012, вып. 4, s. 169.

<sup>49</sup> *Вибори равіна по Чорнобилю*, Державний архів Київської області [ДАКО], Ф. 1, оп. 132. спр. 293, арк. 66.

<sup>50</sup> Funkcję magida wśród chasydów czarnobyłskich pełnił zawsze cadyk.

cadyka, synagogi oraz sali dla gości<sup>51</sup>. Mordechaj z Czarnobyła otoczył się przepychem, prowadząc żywot na wzór prawdziwego żydowskiego cara. Aaron Twerski (1784–1871), wnuk Menachema Nochuma Twerskiego, był jednym z najbardziej szanowanych mieszkańców Czarnobyła i najbogatszym członkiem społeczności żydowskiej, posiadaczem ziemi zarówno w mieście, jak i roli poza murami Czarnobyła. Wystawny sposób życia cadyków czarnobylskich (podobnie jak ich konkurentów z Różyna na Żytomierszczyźnie), otaczanie się przez nich świętą i prawie bałwochwalczy stosunek wiernych do cadyka, stał się przedmiotem krytyki pozostałych Żydów, zarówno misnagdów, jak i wykształconych maskili, czyli zwolenników haskali, oświecenia żydowskiego<sup>52</sup>.

W sferze organizacji życia religijnego pozostawały szkoły. Staranne wykształcenie dla Żydów stanowiło nie tylko wartość z punktu widzenia rynku pracy, ale było bardzo ważnym elementem kultury wzmacniającym ich tożsamość duchową i etniczną. W Czarnobyłu od początku istniały żydowskie domy modlitewne, wszystkie w drewnianych budynkach. Uczniowie uczęszczali do cheder – religijnych szkół z wykładowym językiem hebrajskim lub Talmud-Tory. W 1912 roku otwarto w Czarnobyłu drugą w imperium rosyjskim powszechną szkołę żydowską w języku jidysz i jednocześnie pierwszą legalną. Jednym ze współorganizatorów szkoły był urodzony w Czarnobyłu Jankiel Boruchowycz Reznik (1892–1952), żydowski pedagog, profesor, wykładowca w Odeskim Instytucie Oświaty Narodowej oraz Katedrze Pedagogiki Instytutu Pedagogicznego w Kijowie<sup>53</sup>. Było to wydarzenie ogromnej

---

<sup>51</sup> P. Radensky, *The Rise and Decline of a Hasidic Court. The Case of Rabbi Duvid Twersky of Tal'noye*, [w:] *Holy Dissent. Jewish and Christian Mystisc in Eastern Europe*, ed. G. Dynner, Detroit 2011.

<sup>52</sup> Ibidem. Oprócz budynków mieszkalnych, szkół modlitwy i cechowych, a także zakładów i sklepików pejzaż żydowskiego miasteczka uzupełniała służąca do rytualnych ablucji mykwa znajdująca się obok jednej z licznych synagog, В.К. Козюба, *Давні укріплення півночі Київського Полісся: стан і перспективи дослідження*, „Археологія і давня історія України” 2016, вип. 3, s. 41–56.

<sup>53</sup> М. Рибаків, *Правда історії. Діяльність єврейської культурно-просвітницької організації «Культурна ліга» у Києві (1918–1925)*, упор. М. Рибаків. Київ

wagi, bowiem zakładaniu tego typu szkół, często przy użyciu policji, próbowały przeciwdziałać władze carskie, które niechętnie spoglądały na dążenia narodowościowe Żydów, a w szkołach jidysz widziały rozsądnik nieprawomyślnych idei zagrażających spistości imperium. Również przez sporą część żydowskich ortodoksów szkoły jidysz były postrzegane jako niebezpieczne narzędzie sekularyzacji, a sam język za niegodny sal wykładowych lub ław szkolnych<sup>54</sup>. Natomiast zwolennicy szkół jidysz widzieli je jako ośrodki służące formowaniu w młodych ludziach silniejszego przywiązania do kultury, tradycji, a także narodowej autonomii, co miało duże znaczenie chociażby wobec rozwijających się ruchów asymilacyjnych wśród Żydów<sup>55</sup>. Fakt, że szkoła w Czarnobylu była jedną z pierwszych legalnych w imperium, a z całą pewnością pierwszą na Ukrainie, był o tyle znaczący, że wcześniejsze próby, podejmowane zresztą z różnym skutkiem i najczęściej krótkotrwałe, były nie liczne, na przykład w Mirze na Białorusi (1898) czy Warszawie w 1899 roku<sup>56</sup>. W 1911 roku udało się otworzyć nielegalną (za cichym przyzwoleniem przekupnej policji) świecką szkołę jidysz w żydowskiej Demiiwce pod Kijowem<sup>57</sup>. Podobne praktyki polegające na półoficjalnym wprowadzaniu języka jidysz do nauczania miały miejsce też w polskiej części zaboru rosyjskiego<sup>58</sup>. Dopiero wybuch pierwszej wojny światowej przyniósł spontaniczne i nieskrępowane tworzenie takich szkół na terenie Polski i Rosji w czasie okupacji niemieckiej. Dla władz niemiec-

---

2001, s. 173–174. Jankiel Reznik był bratem urodzonego w Czarnobylu Lipe Rieznika (1890–1944), pisarza i poety.

<sup>54</sup> H. Meip, *Сепей в Києві 1859–1914*, Київ 2016, s. 279.

<sup>55</sup> W. Paszkowski, *Powstanie szkolnictwa jidyszystycznego w Polsce*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Pedagogika” 2004, t. 13, s. 43–56.

<sup>56</sup> J. Shandler, *Adventures in Yiddishland: Postvernacular Language and Culture*, London 2006, s. 65.

<sup>57</sup> Demiiwka była w istocie żydowskim sztetlem, a od 1918 roku znalazła się w administracyjnych granicach Kijowa, G. Estraikh, *In Harness: Yiddish Writers' Romance with Communism*, Syracuse 2005, s. 14.

<sup>58</sup> W. Paszkowski, *Powstanie szkolnictwa...*, op.cit., s. 43–56.

kich szkoły mniejszościowe na zajętych terenach wschodnich stały się instrumentem zwalczania wpływów kultury rosyjskiej<sup>59</sup>.

W Czarnobyli do szkoły jidysz pierwsi uczniowie przechodzili głównie z chederu i Talmud-Tory, ale prawie od razu szkoła spotkała się z silnym oporem miejscowych chasydów dbających przede wszystkim o swój rozwój duchowy. W nowych szkołach widzieli niebezpieczne narzędzie sekularyzacji i zeświecczenia społeczności żydowskiej. Chasydzi uważali, że nauczanie powinno odbywać się w starym stylu chederu, łącznie z nauką pełnych tekstów modlitw i psalmów. Chociaż chasydyzm był ruchem, który swój początek zawdzięczał przeciwstawieniu się judaistycznej ortodoksji, to do początku XX stulecia przeszedł znaczną ewolucję i sam zdążył przekształcić się w ultraortodoksyjny odłam judaizmu stojący na straży wiary i tradycji<sup>60</sup>.

### Zakończenie

Z zachowanych źródeł wyłania się obraz tętniącego życiem i dynamicznego, Czarnobyli, a różnorodność zawodowa żydowskich mieszkańców zajmujących się handlem, rzemiosłem i transportem nadawała w XIX wieku rytm aktywności gospodarczej niewielkiego sztetlu. W 1896 roku ostatni właściciel Czarnobyli Władysław Chodkiewicz sprzedał majątek, kończąc tym samym kilkusetletnią historię miasteczka w posiadaniu polskich magnatów.

Polesie od wieków zamieszkiwali przedstawiciele wielu grup etnicznych i religijnych różniących się od siebie językiem, wartościami i stylem życia. To sprawiło, że doświadczenie wielokulturowości, a także tolerancji wobec inności przetrwało w pamięci zbiorowej mieszkańców i stały się częścią ich świadomości<sup>61</sup>.

<sup>59</sup> J. Shandler, *Adventures in Yiddishland...*, op.cit., s. 65.

<sup>60</sup> M. Batsman, *Crafting a Jewish School System for Soviet Ukraine: Interwar Nationality Policies and Yiddish Pedagogical Writing*, Budapest 2015, MA Thesis, s. 38.

<sup>61</sup> S. Boltovska, *Local Identities in Ukrainian Polesia and their Transformation under the (Post-) Soviet Nuclear Economy*, „Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung” 2019, nr 3, s. 445–475.

Nieskrępowany rozwój kultury w obrębie mniejszości był szczególnie istotny w sytuacji, gdy Rosja prowadziła politykę asymilacji, a państwo uprawiało politykę homogenizacji etnicznej i nie zapewniało mniejszościom należytego bezpieczeństwa (pogromy). Była to zupełnie inna sytuacja niż w monarchii Habsburgów, gdzie sztetl wpisywał się w tolerancyjną politykę państwa po 1867 roku. Tworzeniu kulturowej stabilności i więzi porozumienia sprzyjało poczucie wspólnego losu wielu grup religijnych, narodowych i etnicznych Czarnobyła wynikające z doświadczenia allochtonizmu, duchowe ojczyzny większości mieszkańców znajdowały się przecież daleko poza granicami miasteczka: w Krakowie i Warszawie, Jerozolimie, Starodubiu oraz innych centrach w Rosji.

Warto zwrócić uwagę, że pomimo silnego poczucia odrębności językowej, religijnej i obyczajowej (bez oznak jakiegokolwiek asymilacji), mieszkańców Czarnobyła często łączyła podobny system wartości w centrum, którego stał Dekalog, stosunek do rodziny i pracy, ale także wspólne cele. Innymi słowy było to społeczeństwo konserwatywne, wierne tradycji i jednocześnie tolerancyjne wobec innych, o ile nie były naruszane normy moralne respektowane przez wszystkie strony<sup>62</sup>.

Nie bez znaczenia był fakt, że większość żydowskich mieszkańców Czarnobyła nie była zamożna (poza wąską elitą i nielicznymi przedsiębiorcami skupionymi w III gildii, a zatem o mniejszych wymogach dotyczących stanu majątku), dominowali drobni kupcy niezrzeszeni w gildiach i rzemieślnicy. Członkowie społeczności żydowskiej, którzy nie posiadali własności prywatnej służyli u bogatszych właścicieli, np. w roli dozorczy lub odźwiernego w gospodach i zajazdach. Biedne Żydówki najmowały się do pracy u ludności chrześcijańskiej w sadach i na działkach.

---

<sup>62</sup> P. Sekuła, *Fanatyczni mieszkańcy Czarnobyła? Wielokulturowy obraz XIX-wiecznego miasta w tekstach Ławrientija Pochiliewicza i Konstantina Paustowskiego*, „Wschód Europy. Studia Humanistyczno-Społeczne” 2021, t. 7, nr 2, s. 93–104.

Niewyszukany poziom życia mieszkańców, ascetyczność obyczajów i przywiązanie do tradycji zmniejszały ryzyko konfliktów na tle społecznym pomiędzy różnymi grupami narodowymi. Zewnętrzni obserwatorzy (nie zawsze przychyli żydowskim mieszkańcom) przyznawali, że w Czarnobyli nie dochodziło do antagonizmów na tle religijnym, a stosunki pomiędzy wyznawcami judaizmu i chrześcijanami układają się poprawnie – Żydzi „żyją obok chrześcijan i handlują w sąsiednich sklepach”<sup>63</sup>. Nie zanotowano również znaczących konfliktów w obrębie samej społeczności żydowskiej pomiędzy chasydami i talmudystami<sup>64</sup>. Warto podkreślić, że obok akcentowanej przez chasydów bezpośredniej relacji z Bogiem, entuzjazm i żywiołowe reakcje były bardzo ważną częścią ich życia religijnego, miały bowiem wieść do duchowego ożywienia. Wielka radość życia przejawiająca się także w nieortodoksyjnym podejściu do popularnych rozrywek i różnego rodzaju uciech (picia alkoholu, śpiewu i tańców), zbliżały ich do słowiańskich sąsiadów o skłonnych do nastrojów, ale prostych i otwartych duszach. Jakkolwiek z upływem czasu chasydzi przeszli na pozycje ortodoksyjne, sprzeciwiające się sekularyzacji życia społecznego Żydów, to jednak pozostawali znacznie bardziej tolerancyjni wobec nowoczesnych zmian niż ich pobratymcy w Galicji<sup>65</sup>.

Relacje mieszkańców Czarnobyli często układały się niejako wbrew oficjalnej polityce carskiej, która dyskryminując poszczególne grupy i siejąc podziały, stwarzała klimat lub przyzwolenie do działań skutkujących ekscesami antysemitycznymi. W drugiej połowie XIX wieku przez Ukrainę, podobnie jak w innych częściach imperium, przetoczyły się fale pogromów żydowskich, które przybrały na sile po zabójstwie cara Aleksandra II. Pogromy nie ominęły także położonego na południe od Czarnobyli Kijowa i przywołały na myśl tragiczne wydarzenia z czasów hajdamaczyzny<sup>66</sup>. Nie bez znaczenia był fakt, że zaostrenie przez

---

<sup>63</sup> Л. Похилевич, *Город Чернобыль...*, op.cit., s. 190–199.

<sup>64</sup> P. Sekuła, *Fanatyczni mieszkańcy Czarnobyli...*, op.cit., s. 93–104.

<sup>65</sup> D. Assaf, G. Sagiv, *Hasidism in Tsarist...*, op.cit., s. 241–269.

<sup>66</sup> Н. Меїр, *Євреї в Києві...*, op.cit., s. 78.

władze kursu antyżydowskiego zbiegło się w czasie z rozbudzeniem nacjonalizmów wśród narodów wschodniosłowiańskich. Jak zauważył Daniel Beauvois, „skutki antysemitycznej nienawiści na prawobrzeżnej Ukrainie bardziej dawały się odczuć pośród Rosjan i Ukraińców”, w rezultacie czego „spełniały się w niezliczonych pogromach”<sup>67</sup>.

Pogromy i gwałty na ludności żydowskiej wstrząsnęły mieszkańcami także małych miasteczek w strefie osiedlenia, w tym należących do silnych ośrodków chasydyzmu<sup>68</sup>. Punktem zwrotnym w historii żydowskiego Czarnobyli okazał się wybuch rewolucji bolszewickiej i wojna domowa, które pociągnęły za sobą krwawe pogromy Żydów. Na początku kwietnia 1919 r. mieszkańców Czarnobyli sterroryzowały oddziały znanego z antysemityzmu atamana Ilko Struka<sup>69</sup>. Żołnierze Struka oskarżali swoje ofiary o komunizm i sprzyjanie bolszewikom, a także podpalanie cerkwi i inne przestępstwa. W ciągu kolejnych tygodni w miasteczku i okolicznych wioskach trwały grabieże domów żydowskich, gwałty na kobietach i dzieciach oraz masowe zabójstwa mężczyzn w każdym wieku<sup>70</sup>.

W rezultacie pogromów po wojnie rozpoczął się exodus wstrząśniętej pogromami ludności żydowskiej. W 1920 roku miasteczko opuściła rodzina czarnobylijskich cadyków. Ostatnim ze sławnej dynastii był Szlomo Ben-Cijjon Twerski, który wraz ze sporą grupą chasydów wyjechał najpierw do Kijowa, a następnie na krótko do Stanów Zjedno-

---

<sup>67</sup> D. Beauvois, *Walka o ziemię...*, op.cit., s. 283.

<sup>68</sup> W Czarnobyli do pogromów ludności żydowskiej przez długi czas nie dochodziło, a fala krwawych mordów nadeszła wraz z wybuchem wojny domowej 1917–1922. Nie można przy tym pominąć przykrych wydarzeń z 1905 r., gdy w czarnobylijskim porcie wielokrotnie ograbiono i pobito żydowskich pasażerów parostatku. W pobiciach brali również udział niektórzy z miejscowych chłopów. Udało się jednak uniknąć ofiar śmiertelnych, jak to miało powszechnie miejsce w innych ośrodkach Ukrainy.

<sup>69</sup> С. Гусев-Оренбургский, *Книга о еврейских погромах на Украине в 1919 г.*, Петроград 1921, s. 10, 55–62.

<sup>70</sup> Ibidem, s. 55–62, 84–87. Często stosowaną przez oprawców metodą pozbawiania życia było topienie ofiar w rzece poprzedzone torturami fizycznymi i zęcaniem psychicznym.

czonych<sup>71</sup>. Zmarł w 1939 roku w Kijowie, gdzie został pochowany<sup>72</sup>. Do momentu jego śmierci z polecenia władz sowieckich prowadzących programową walkę z religią wszystkie synagogi żydowskie i domy modlitwy w Czarnobylu zostały zamienione na obiekty świeckie lub zrównane z ziemią.

### Bibliografia

- Archiw Jugo-Zapadnoj Rossii, izdawajemj Wriemiennoj komissijej dla razbora driewnich aktow, wysoczajsze uczriezdiennoj pri Kijewskom wojennom, Podolskom i Wołyńskom gienierał-gubernatorie*, Kijew 1859–1911, cz. 5, t. 2, wyp. 2: *Pieriepisi jewriejskiego nasielenija WIUGO-Zapadnom kraje w 1765–1791 gg.*, Kiiw 1890 [*Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волыньском генерал-губернаторе*, Киев 1859–1911, ч. 5, т. 2, вып. 2: *Переписи еврейского населения в Юго-Западном крае в 1765–1791 гг.*, Киев 1890].
- Archiwum Narodowe w Krakowie, AMCh, syg. 423, Darowizny placów Jana M. Chodkiewicza dla osadników w miasteczku Czarnobyl i gruntów w uroczysku Rosocha, k. 5–7.
- Assaf D., Sagiv G., *Hasidism in Tsarist Russia: Historical and Social Aspects*, „Jewish History” 2013, vol. 27, nr 2/4.
- Bałaban M., *Dzieje Żydów w Galicyji i w Rzeczpospolitej Krakowskiej 1772–1868*, Lwów 1916.
- Bałaban M., *Żydzi lwowscy na przełomie XVI i XVII wieku*, Lwów 1906.
- Batsman M., *Crafting a Jewish School System for Soviet Ukraine: Interwar Nationality Policies and Yiddish Pedagogical Writing*, MA Thesis, Budapest 2015.
- Beauvois D., *Walka o ziemię. Szlachta polska na Ukrainie prawobrzeżnej pomiędzy caratem a ludem ukraińskim 1863–1914*, Sejny 1996.

<sup>71</sup> Poprzednikami Szlomo Ben-Cijon Twerskiego w Czarnobylu byli synowie Aarona Twerskiego, cadykowie: Icchak Meszulam Zusja (Zysze) Twerski (zm. 1881) i Baruch Aszer Twerski (zm. 1905), Cf. Z. Tversky-Novoseller et al., *Grand Rabbis of the Chernobyl Dynasty*, New York 2020, s. 38–41.

<sup>72</sup> Cf. B. Wasserstein, *On the Eve: The Jews of Europe Before the Second World War*, New York 2012, s. 150.



- Boltovska S., *Local Identities in Ukrainian Polesia and their Transformation under the (Post) Soviet Nuclear Economy*, „Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung” 2019, nr 3.
- Bien' Je., *Iz siemiejnoj chroniki*, „Litieraturnyj Ijerusalim” 2012, wup. 4 [Бень Е., *Из семейной хроники*, „Литературный Иерусалим” 2012, вып. 4].
- Brejak O.W., *Kultowi sporudy Kyjiwśkocho Polissia*, „Archeoohija i dawnia istorija Ukrajiny” 2016, wup. 3 [Брежак О.В., *Культові споруди Київського Полісся*, „Археологія і давня історія України” 2016, вип. 3].
- Cataluccio F.M., *Czarnobyl*, Wołowiec 2013.
- Czernihoweć M.W., Czernihoweć N.M., *Czornobyl. Istorycznyj narys*, Kyiw 2016. [Черніговець М.В., Черніговець Н.М., *Чорнобиль. Історичний нарис*, Київ 2016].
- Dalkiewicz J., *Wyprawa hajdamaków na Czarnobyl za czasów Koliszczyzny*, „Czas” 1859, t. 13.
- Derżawnyj archiw Kyjiwśkojji obłasti (ДАКО), F. 1, op. 132. spr. 293 [Державний архів Київської області (ДАКО), Ф. 1, оп. 132. спр. 293].
- Dziuba I., *Taras Szewczenko*, Kyjiw 2005 [Дзюба І., *Тарас Шевченко*, Київ 2005].
- Estraih G., *In Harness: Yiddish Writers' Romance with Communism*, Syracuse 2005.
- Funduklej I.I., *Statisticzeskoje opisanije Kiiewskoj gubernii, izdannoje Tajnym Sowietnikom, Sienatorom Iwanom Funduklejem*, cz. 1, Sankt-Pietierburg 1852 [Фундуклей И.И., *Статистическое описание Киевской губернии, изданное Тайным Советником, Сенатором Иваномъ Фундуклеемъ*, ч. 1, Санкт-Петербургъ 1852].
- Gusiew-Orienburgskij S., *Kniga o jewriejskich pogromach na Ukrainie w 1919 g.*, Pietrograd 1921 [Гусев-Оренбургский С., *Книга о еврейских погромах на Украине в 1919 г.*, Петроград 1921].
- Hawrot A., *Huculszczyzna jako miejsce współistnienia kultur na podstawie tetralogii Stanisława Vincenza „Na wysokiej poloninie”*, Kraków 2012.
- Kowalski J., *Konstytucja Federacji Rosyjskiej a rosyjska i europejska tradycja konstytucyjna*, Warszawa 2009.
- Koziuba W.K., *Dawni ukriplennia piwnoczi Kyjiwśkocho Polissia: stan i perspektywy doslidżennia*, „Archeoohija i dawnia istorija Ukrajiny” 2016, wup. 3 [Козюба В.К., *Давні укріплення півночі Київського Полісся: стан і перспективи дослідження*, „Археологія і давня історія України” 2016, вип. 3].
- Kraszewski J.I., *Nowele, obrazki i fantazyje*, Warszawa 1890.

- Mejir N., *Jewreji w Kyjewi 1859–1914*, Kyjiw 2016 [Meir N., *Євреї в Києві 1859–1914*, Київ 2016].
- Paszkowski W., *Powstanie szkolnictwa jidyszystycznego w Polsce*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Pedagogika” 2004, t. 13.
- Petrovsky-Shtern Y., *Sztetl. Rozkwit i upadek żydowskich miasteczek na Kresach Wschodnich*, tłum. J. Gilewicz, Kraków 2014.
- Pochilewicz Ł., *Gorod Czernobyl kijewskoj gubernii opisannyj otstawnym wojennym*, Kіew 1884, reprint, [w:] Ł. Pochyłewycz, *Krajeznawczy praci*, red. O.W. Pszonkiwskyj i in., Біла Церква 2007 [Похилевич Л., *Город Чернобыль киевской губернии описанный отставным военным*, Кієв 1884, reprint, [w:] Л. Похилевич, *Краєзнавчі праці*, ред. О.В. Пшонківський і ін., Біла Церква 2007].
- Pochilewicz Ł., *Skazanija o nasielennyh miestnostjach kijewskoj gubernii ili statisticeskije, istoriceskije i cerkownyje zamietki o wsiech dieriewniach, sielach, miestieczkach i gorodach, w priedelach gubernii nachodiaszczichsia*, Kіjew 1864 [Похилевич Л., *Сказания о населенных местностях киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся*, Киев 1864].
- Pochilewicz Ł., *Ujezdy kijewskij i radomysl'skij*, Kіew 1887, reprint, [w:] Ł. Pochyłewycz, *Krajeznawczy praci*, red. O.W. Pszonkiwskyj i in., Біла Церква 2007 [Похилевич Л., *Уезды киевский и радомысльский*, Кієв 1887, reprint, [w:] Л. Похилевич, *Краєзнавчі праці*, ред. О.В. Пшонківський і ін., Біла Церква 2007].
- Radensky P., *The Rise and Decline of a Hasidic Court. The Case of Rabbi Dovid Twersky of Tal'noye*, [w:] *Holy Dissent. Jewish and Christian Mysticism in Eastern Europe*, ed. G. Dynner, Detroit 2011.
- Rawita-Gawroński F., *Uposażenie duchowieństwa rzymsko-katolickiego na kresach ukraińnych w końcu XVIII wieku*, [w:] *Studia i szkice historyczne*, Serya I, Lwów 1903.
- Rybakow M., *Prawda istoriji. Dijalnist' jewrejskojikulturno-proswitnyčkoji orhanizaciji «Kulturna liha» u Kyjewi (1918–1925)*, упор. М. Rybakow, Kyjiw 2001 [Рибаков М., *Правда історії. Діяльність єврейської культурно-просвітницької організації «Культурна ліга» у Києві (1918–1925)*, упор. М. Рибаков, Київ 2001].
- Sekuła P., *Fanatyczni mieszkańcy Czarnobyla? Wielokulturowy obraz XIX-wiecznego miasta w tekstach Ławrientija Pochiliewicza i Konstantina Paustowskiego*, „Wschód Europy. Studia Humanistyczno-Społeczne” 2021, t. 7, nr 2.

- Sekuła P., *Katastrofa w Czarnobylu. Ukraińcy wobec tragedii 1986 roku*, Poznań 2022.
- Stepanec K., Mychajłyk O., *Swiatyni zemli czornobylśkoji*, Kyjiv 2018 [Степанец К., Михайлик О., *Святині землі чорнобильської*, Київ 2018].
- Shandler J., *Adventures in Yiddishland: Postvernacular Language and Culture*, London 2006.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1, red. F. Sulimierski i W. Walewski, Warszawa 1880.
- Tversky-Novoseller Z., *Grand Rabbis of the Chernobyl Dynasty*, New York 2020.
- Wasserstein B., *On the Eve: The Jews of Europe Before the Second World War*, New York 2012.

### **Chernobyl: in a Jewish shtetl**

The aim of this article is to reconstruct the microcosm of the 19th-century Chernobyl with particular emphasis on the social, economic and cultural significance of its Jewish inhabitants. The text attempts to answer the question about the kind of relationships between Chernobyl Jews and their Christian neighbors, especially in comparison with other shtetls of the Russian Empire. In the paper a hypothesis has been formulated that Jews played a key role in the economic and material development of Chernobyl, and that under the conditions of the tsarist discriminatory policy and growing nationalistic tendencies, the town on the Pripjat river until the Russian civil war could have been an example of tolerance and comparatively peaceful coexistence of various religions and cultures.

Key words: Chernobyl, Jews, Ukraine, Russia